

הרב שמואל אריאל

השמיטה במלחמת החשמונאים

בתיאורים ההיסטוריים של מלחמת החשמונאים, מופיעה השמיטה בהקשר שמעורר קושי. בספר מכבים א'¹ מתוארים נצחונותיו של יהודה המכבי ואחיו, עד לטיהור המקדש וחנוכת המזבח, ואחר כך נצחונות נוספים על צוררי ישראל בעבר הירדן ובגליל. אז עלה עליהם אנטיוכוס בצבא רב, וצר על שני המבצרים העיקריים של ארץ יהודה: בית צור וירושלים. וכאן מוזכרת השמיטה, כגורם שפגע ביכולתם של החשמונאים לעמוד כנגד היוונים. המחסור במזון אילץ את יושבי בית צור להיכנע ולמסור את עירם לידי היוונים:²

ויעש (- אנטיוכוס) שלום עם אנשי בית צור ויצאו את העיר, כי לא היה להם שם אוכל להיסגר בה, כי שבת היתה לארץ. וילכוד המלך את בית צור, וישם שם מצב לשמור עליה.

וכן בירושלים, חוזרת אותה התופעה:³

ויחן על המקדש ימים רבים, ויעמד שם דיק ומכונות וקלעי אש וקלעי אבנים ועקרבים לירות חצים וקלעים. ויעשו גם הם (- היהודים) מכונות נגד מכונותיהם, ויילחמו ימים רבים. ואוכל לא היה באוצרות, בהיות השנה השביעית... ויישארו במקדש מתי מספר, כי חזק עליהם הרעב, וייפרדו איש למקומו.

וכך מספר גם יוסף בן מתתיהו:⁴

ואנטיוכוס שלח חלק מן הצבא אל בית צור להילחם בה, ועם שאר החיל בא בעצמו לירושלים. אנשי בית צור נבהלו מפני עוצמתו, ובראותם שדללו מזונותיהם נכנעו לפניו... ואולם זמן רב חנה וצר על בית המקדש שבירושלים, כי האנשים שבפנים התגוננו באומץ לב... אולם מזונותיהם הלכו ואזלו, כי התבואה שהיתה להם (כבר) נאכלה, והאדמה באותה שנה לא נעבדה

1. פרקים ג-ה (ציוני המקורות והציטוטים, הם על פי מהדורת אברהם כהנא).

2. שם ו, מט-נ.

3. שם ו, נא-נד.

4. קדמוניות היהודים, מהדורת אברהם שליט, ספר 12, 375-378.

ונשארה לא זרועה, הואיל והיתה זו השנה השביעית, שבה חוק הוא לנו לשמוט את הארץ מלעובדה. לפיכך ברחו רבים מן הנצורים מחמת המחסור בצורכי נפש, עד (שרק) מעטים נשארו בבית המקדש.

המקדש עמד ליפול שוב בידי היוונים, וכל מלחמתם של החשמונאים היתה עלולה לנחול כישלון. אך בשלב זה נודע לאנטיוכוס על חשש למרד בארצו, ולפיכך העדיף להגיע להסכם עם היהודים ולחזור לאנטיוכיה.

יש להעיר, שבקטע המקביל בספר מכבים ב,⁵ התיאור הוא שונה מאד – לא נזכר שם רעב, ואף נאמר שיהודה המכבי הצליח להעביר אספקה לבית צור. אולם עדיין, קשה להתעלם מעדותם של המקורות דלעיל, המקובלים בדרך כלל כמקורות היסטוריים אמינים. אף שבסופו של דבר ירושלים והמקדש ניצלו בדרך נס, עדיין השאלה מטרידה מאד – כיצד ייתכן, ששמירת השמיטה הביאה את עם ישראל למצוקה כה קשה, וכמעט גרמה לחיסולה של ממלכת החשמונאים בעודה באיבה? האם יש לקח שעלינו ללמוד ממאורע זה?

ידועים דברי הגמרא בסנהדרין כו ע"א:

כדמכריז רבי ינאי: פוקו וזרעו בשביעית, משום ארנונא.

בראשונים נאמרו הסברים שונים בביאור דברי ר' ינאי, כיצד ניתן להתיר עבודה בשביעית.⁶ הנוגע לענייננו, הוא הסברם של התוספות (שם, ד"ה משרבו):

ואם תאמר, ומשום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע, דהויא איסורא מדאורייתא?...

יש לומר, דפקוח נפש הוא, ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו, ומתים בתפיסת המלך. והכי איתמר בירושלמי, משום חיי נפש.

כפי שאומרים התוספות, הסבר זה מסתמך על דברי הירושלמי,⁷ המביא את היתרו של ר' ינאי, ודן עליו בהקשר של סוגיית פיקוח נפש ו"יעבור ואל ייהרג". אולם יש לשים לב, שיש כאן חידוש שמעבר לגדרים הרגילים של דין פיקוח נפש. שהרי אין מדובר כאן בפיקוח נפש ישיר ומייד, שהמלך מצווה על יהודים לעבוד בשמיטה ואם לאו ייהרגו, אלא יש כאן סכנת נפשות עקיפה – אם יהודים לא יעבדו בשביעית, לא יוכלו לפרוע את המס, וייאסרו בידי המלך, ובמאסר הם

5. פרק יג, יט-כב.

6. לסיכום הדעות עיין בשבת הארץ עם תוספת שבת, פרק א הלכה יא.

7. שביעית פ"ד הל' ב, סנהדרין פ"ג הל' ה.

עלולים לבוא לידי סכנת נפשות. ר' ינאי חידש, שגם מצב כזה מוגדר כפיקוח נפש, הדוחה איסורי תורה.

באופן אחר מבאר הרא"ה את הסכנה (דעת כהן סימן נח):

...שגזירת המלכות יש בזה חשש סכנת נפשות, ובפרט בעניני הכלל,
ובזמני הרדיפות, וחשדים של מרידה במלכות...
שרבי ינאי היה זריז בשמירה מחשש סכנת נפשות, ובפרט בעניני
הכלל...

החשש הוא שמא המלך יאשים את ישראל במרידה, ויתגלגלו מתוך כך רדיפות כנגד היהודים. גם חשש זה הוא כמובן סכנת נפשות עקיפה, ולא פיקוח נפש ישיר. ובדברי הרא"ה נראה, שיש יותר מקום לחשוש לכך ולהגדיר זאת כפיקוח נפש, כאשר המדובר הוא בענייני הכלל. לגבי יהודי פרטי היה אולי מקום לומר, שאין מקום לדחות איסור תורה מפני חששות רחוקים כאלה. אך כאשר מדובר בסכנה ציבורית, גם חשש רחוק הופך לסכנה ממשית. אם למשל ישנו סיכון של אחד לעשרת אלפים, הרי לגבי היחיד זהו סיכון קטן, אולם בציבור של עשרת אלפים איש הוא הופך לסבירות ממשית ביותר שיהודי יבוא לידי סכנה.

מתוך כך, נשוב אל מלחמת החשמונאים. ידוע המסופר בספר מכבים⁸, שבתחילת המלחמה היו חסידים שמסרו את נפשם ולא נלחמו בשבת, עד שהורו מתתיהו וחבריו, שיש להילחם גם בשבת משום פיקוח נפש.⁹ מאותה הוראה ואילך, אכן נהגו להתיר מלחמה בשבת, משום שזהו פיקוח נפש ישיר ומיידי, אך נראה שלא החילו את דין פיקוח נפש גם על סכנה עקיפה וכללית. המאורעות שהזכרנו לעיל, התרחשו לאחר שנתיים-שלוש של מלחמה בין החשמונאים ליוונים. במצב כזה, נראה שהחשמונאים היו צריכים לחשוש לסכנת נפשות, ולהכריז "פוקו וזרעו בשביעית". גם אם בשעת הזריעה אין נשקפת סכנה מיידיית שתדחה את האיסור, הרי בתקופה כזו של מלחמה מתמשכת יש חשש סביר בכל

8. מכבים א, פרק ב, כט-מ.

9. יש המסיקים ממעשה זה, שכל הדין של "פיקוח נפש דוחה שבת" נתחדש רק בימי מתתיהו, ולא היה ידוע עד לאותה עת. אך נראה שיש להסביר אחרת. ייתכן מאד שגם קודם לכן היה ידוע הדין שיש לחלל שבת במקרה של מחלה וכד', אך עדיין באירוע מסוג זה סברו שאין לחלל שבת, משום שאין מדובר בסכנה טבעית, אלא בסכנה מצד אויבים שקמו על ישראל. כך גם בסוגיות הגמרא, אנו מוצאים דיון מיוחד ודינים מיוחדים במקרה של גוי שאמר לישראל לעבור עבירה, בנפרד מן הסוגיות על ריפוי מחלות בעבירה. לפי זה, מתתיהו לא חידש את עצם הדין שפיקוח נפש דוחה שבת, אלא רק חידש שיש להחיל אותו גם במצב של מלחמה. ועיין בספרו של הרב גורן זצ"ל, משיב מלחמה ח"א עמ' נד-נח, שהאריך בכך.

עת להתקפה ומצור, ויש להיערך מראש לאפשרות כזו ולצבור אוכל בכמות מספקת. וכך כותב החזון איש (שביעית יח, ד):

ומצות שביתת שביעית נדחית מפני פיקוח נפש... בשעת מצור ומלחמה ואין להם לחם לאכול.

החשמונאים לא נהגו כך, ולפיכך באמת הגיעו לסכנה חמורה. בסופו של דבר ניצלה ממלכת החשמונאים בדרך נס, אך הלקח נלמד לדורות הבאים, וכאשר עמד ר' ינאי בפני מצב דומה של חשש לסכנת הכלל, הכריז על היתר לעבוד בשביעית.

יש לשים לב, שתקופת החשמונאים היא תקופה של חידוש מלכות ישראל לאחר מאות שנים ללא ריבונות, וייתכן שמסיבה זו גדרי מלחמה ופיקוח נפש במימד הציבורי היו בלתי מבוררים, ונצרך תהליך מתמשך של בירור עד לליבון הדברים.¹⁰

עדיין יש לשאול לכאורה, הן על ימי החשמונאים והן על ימי ר' ינאי – היכן הברכה המובטחת בתורה, "וציוויתי את ברכתי לכם בשנה השישית"? הרי אילו היתה מתקיימת הברכה, היה בשביעית די יבול כמו בשנה רגילה, ולא היו באים לידי סכנה.

ראשית, בדברי כמה מגדולי ישראל מצינו, שהבטחה זו אינה מוחלטת, אלא תלויה בנסיבות שונות, כגון מצב הדור.¹¹ אולם באופן ישיר לענייננו כותב החזון איש (שם):

והא דכתיב... וצויתי את ברכתי, אין הכוונה הבטחה שלא תבוא לידי פיקוח נפש ע"י חסרון תבואת שנה שביעית, אלא הבטחת ברכה בשביל שמירת שביעית...

ומצות שביתת שביעית נדחית מפני פיקוח נפש, ככל מצוות התורה... ולא אמרה תורה לסמוך על הברכה, להמנע מהשתדלות המחוייבת בדרכי הטבע...

והברכה נאמרה אחר שעשו את ההשתדלות, או במקום שנפטרו מהשתדלות...

נראה להסביר את הדברים: הבטחת הקב"ה לברכה בשנה השישית, נועדה לאפשר לישראל לקיים את השמיטה על פי הדין, ואין להסתמך עליה כאשר אנו

10. תופעה מעין זו חוזרת גם בדורותינו, כאשר גדרי צבא ומדינה הולכים ומתבררים מחדש.

11. עיין באגרות הראיה, תחילת איגרת תקנה, ובדברי החז"א במלואם.

מחמירים ומוסיפים מעבר למחוייב מן הדין. כך למשל אומרת הגמרא בסנהדרין (יב ע"א), שאין מעברין את השנה השביעית. ומסביר רש"י, שהסיבה לכך היא כדי לא להאריך את איסורי השביעית. הבטחת התורה אינה סיבה להוסיף בשביעית מעבר לנדרש מן התורה.

ביטוי מפליג לעניין זה מופיע בדברי הסמ"ע (חו"מ סי' סז ס"ק ב), הכותב שהבטחת "וציית את ברכת" לא נאמרה במצב שמדאורייתא פטורים משביעית, וחכמים מתקנים חיוב שביעית דרבנן. החזו"א (שם) חולק על דבריו, וטוען שדיני דרבנן יש להם תוקף גם כלפי שמים, ולפיכך גם כאשר יש חיוב מדרבנן שורה הברכה. אך במצבים שבהם אנו פטורים מן השביעית, גם הוא מודה.

ומדברי החזון איש עולה, שגם פטור מחמת אילוץ חיצוני, כגון מצב של פיקוח נפש, הרי הוא פטור, ולא נאמרה לגביו הבטחת הברכה. במקרה של פיקוח נפש, הרי מן הדין אנו פטורים מן השביעית ומותר לעבוד בקרקע, ולא הובטחה לנו ברכת שמים כדי למנוע את הפטור ולקיים את השביעית. לפיכך, במצב כזה עלינו לנהוג כפי הדין, ולעבוד בשביעית.

ומכאן לימוד משמעותי לגבי דרך הפסיקה בהלכות שביעית בימינו. ודאי שבמצוות שביעית התורה דורשת מאיתנו מידה רבה של הקרבה, להיות בבחינת "גבורי כח עושי דבר". וברוך ה', מצבנו כיום לגבי השביעית אינו בגדר פיקוח נפש. אך עדיין יש ללמוד מכאן, שגם בהלכות שביעית מותר וצריך לשקול שיקולים של "שעת הדחק" ו"הפסד מרובה", באותם כללים כמו בשאר דיני תורה. במקום שמן הדין יש מקום להקל על פי דרכה של תורה, לא מובטחת לנו הבטחת "וציית את ברכת" אם נחמיר על עצמנו, משום שהקב"ה הבטיח שיסייע בידנו לקיים את המצוה, אך לא הבטיח סיוע בחומרות שמעבר לדין. רק לאחר שנברר את האסור והמותר על פי שורת הדין, אנו רשאים לבוא בבקשה לריבוננו של עולם שיעזרנו לקיים את מצוותיו.